

Christenzijn in ons huidig economisch en financieel systeem

Bijdrage voor het IPB forum 2 maart 2019

0. Inleiding

In zijn encycliek *Caritas in Veritate* (Liefde in waarheid) uit 2009 gaf paus Benedictus XVI zijn visie op de grote socio-economische vraagstukken van onze tijd. *Caritas in Veritate* was een actualisering van eerdere sociale encyclieken die finaal teruggaan tot *Rerum Novarum* van paus Leo XIII uit 1891 dat een eigentijds antwoord was op de arbeiderskwestie van de 19de eeuw. Aanleiding was de bankencrisis van 2007-2008 die dreigde uit te monden in een groeiende ongelijkheid in het Westen en in een verder aanslepen van de talrijke milieu- en ontwikkelingsproblemen in de wereld.

Door de bril van ETION (destijds VKW Metena) leek deze encycliek een pauselijke versie van wat wijzelf **maatschappelijk verantwoord ondernemen** noemen. Enkele ideeën en voorbeelden illustreren dit:

- De grondtoon was dat elke (economische) beslissing morele gevolgen heeft. Uitbesteden van productiecapaciteit ontheft de ondernemer niet van zijn verantwoordelijkheid ten opzichte van de ruimere groep belanghebbenden in de volledige productieketen. Je schuift je miserie niet af op anderen om nadien je eigen handen in onschuld te wassen, zo liet het zich tussen de regels lezen.
- Economische bedrijvigheid heeft niet van nature een antisociaal karakter en er is niets mis met het nastreven van winst zolang het geen doel op zich wordt. Ook de houding ten aanzien van globalisering was genuanceerd. Het gaat niet op dit proces te herleiden tot onpersoonlijke, anonieme krachten en structuren die onafhankelijk van de menselijke wil zouden opereren. Ook de globalisering wordt door mensen gevormd.

De paus verzette zich tegen fatalisme maar riep tegelijk op tot **een grotere morele verantwoordelijkheidszin**. Om die waar te maken, heeft de economie nood aan ethiek en in de tekst werd toegegeven dat die in de praktijk steeds meer voeten aan de grond krijgt. Maar, zo waarschuwde de paus, de ethiek moet wel mensvriendelijk blijven. Zijn grote vrees was namelijk dat **de moderne mens te veel de neiging vertoont de enige grondlegger te willen zijn van zichzelf**, zijn leven en dat van de samenleving. In dat geval dreigt elk ethisch kader onderhevig te worden aan gemakkelijkslijtage of zelfs ondergeschikt te worden aan een bestaande werkwijze of systeem.

Om echt corrigerend te kunnen werken is er daarom **nood aan een hogere waarheid** (veritate). De kerk vindt die toetssteen uiteraard terug in haar transcendentie geloofsboodschap. Maar ook voor wie niet gelooft in een God blijft de waarschuwing van kracht. Als we niet aanvaarden dat de grondslag van onze waarden buiten onszelf ligt, dan bestaat steeds het gevaar dat ons humanisme de gevangene wordt van de mode van het ogenblik. Zonder een stevige ethische grondslag is de hype rond MVO wellicht ook dat lot beschoren.

1. Buikgevoel als ultieme maatstaf

Tien jaren later stellen we vast dat deze noodzaak aan stevige grondslag meer dan ooit aan de orde is. De cohesie in onze samenleving wordt steeds meer op de proef gesteld door allerlei crisissen (Cf. naweeën Grote Recessie, migratie en vluchtelingen, protesten van gele hesjes, klimaatpijbelars,...). De aan de gang zijnde vierde industriële revolutie stelt ons bovendien voor steeds complexere vraagstukken en dilemma's maar het maatschappelijk debat daarover blijft kabbelen aan de oppervlakte. Er is een overvloed aan informatie en berichten maar kwantiteit is geen garantie op kwaliteit. De opkomst van sociale media heeft op de koop toe het buikgevoel tot ultieme maatstaf van het leven gemaakt.

Buikgevoel is wat de mens (en de primate) van nature drijft. Het is de grondtoon voor financiële crisissen omdat beleggers en investeerders door te vertrouwen op hun intuïtie, hun rekenkundige denkvermogens aan de kant schuiven. Daardoor zijn ze vatbaar voor **kuddegeest** en laten ze zich verleiden tot een dansje op de muziek van een of andere hype. **Buikgevoel wordt steeds vaker het ultieme kompas** om naar de wereld te kijken en rijmt op goed gevoel. Het is minder belangrijk of informatie (sic) juist is, als ze maar een aangenaam gevoel verschaft. Buikgevoel is de grote korrel zout waarmee steeds meer mensen belangrijke objectieve feiten weg relativeren en tegelijk smaak geven aan een grauwe realiteit waarop ze steeds minder vat menen te hebben.

Het verklaart waarom mensen in het stemhokje tegen hun eigen belangen kiezen. Een groot deel van de kiezers voor Donald Trump zijn slachtoffer van zijn beleid. Zij hebben 'Medicare' meer nodig dan de rijken die er nu ook nog een belastingverlaging bovenop krijgen. De 30% laagste inkomens betalen vanaf dit jaar zelfs meer belastingen. De minder gegoede kiezers malen er echter niet om, want ze voelen zich vanuit de onderbuik aangesproken door de retoriek van Trump. Bij Brexit was het niet anders.

Het weekblad 'The Economist' vermoedt dat deze kiezers ook niet langer geloven dat politici een verschil kunnen maken. Een stem op een kleurrijke anti-kandidaat verschaft via een goed buikgevoel een glorieus moment. Figuren als Trump rijgen die momenten aan elkaar. Elke tweet is een nieuwe overwinning van het buikgevoel op het gezond verstand en laat geen ruimte voor nuance. Politici zijn zakkenvullers, migratie is miserie, kritiek is 'fake news',... **Het primaat van de politiek wordt steeds meer vervangen door de politiek van de primate met het buikgevoel als ultieme maatstaf.**

In wat volgt schakelen we enkele niveaus terug en vragen we ons af hoe het komt dat de mens niet meer in staat is om helder te denken en zich voortdurend heen en weer weet geslingerd tussen zwartwit standpunten en goedkope slogans.

2. Ons feilbaar denken

In zijn bestseller 'Ons feilbaar denken' (Thinking fast and slow) legt Daniel Kahneman uit dat **onze hersenen twee grote denksystemen bevatten.** Het eerste is snel en intuïtief en is meesterlijk in het leggen van verbanden. Het tweede systeem is traag en weloverwogen maar is in staat tot grootse intellectuele prestaties. Het eerste systeem domineert echter het tweede met groot gemak. Miljoenen jaren evolutie en overlevingsstrijd hebben van ons **intuïtieve denkers** gemaakt. Dat was nodig om te overleven.

Die genetisch blauwdruk heeft twee nare gevolgen. Ten eerste, wij zijn geneigd om een oordeel te vellen lang voor we alle nuttige en relevante informatie onder ogen hebben

gekregen (eerste indruk). Een tweede valkuil is dat we **geneigd zijn om vast te houden aan die eerste indruk**. Ongeacht de kracht van de argumenten die nadien worden aangebracht, als de eerste indruk zich heeft gevormd, kan niets hem nog omvergooien. Ons brein gaat naarstig op zoek naar informatie die de eerste indruk bevestigt en negeert systematisch alle tegenargumentatie. Ons brein is meesterlijk in het selectief zoeken naar dat bewijsmateriaal. Daarmee sluiten we onszelf echter af van een breed scala aan informatie om een voorstel of situatie meer genuanceerd en gefundeerd te beoordelen.

Het verrassende is dat we ons hier helemaal niet van bewust zijn. Optische illusies illustreren treffend hoe we ons zonder verweer laten ringeloren door onze eigen waarneming. Maar er zijn talloze andere en minder onschuldige voorbeelden die aantonen dat onze hersenen informatie die onze ogen doorsturen vervolgens gaan manipuleren, bewerken, context geven, inkaderen, ... Men noemt dit ook weleens 'framing'. **Daniel Kahneman** toont aan dat we voortdurend worden misleid door onze eigen waarnemingen. Om het met zijn woorden te zeggen: **de mens wordt al te vaak gedegradeerd tot toeschouwer van zijn eigen intuïtief denkproces** dat is gebaseerd op in der haast gevormde eerste indrukken. Die manier van denken heeft gevolgen voor de wijze waarop we omgaan met geld.

3. Financieel analfabetisme

In sommige gevallen zijn de tekortkomingen van mensen om verstandig om te gaan met geld zeer duidelijk herkenbaar. We denken aan mensen die zich hebben laten verleiden tot het aankopen van 'bitcoins' op het moment van de hype en nadien hun broek hebben gescheurd. We denken ook aan de mensen die door charlatans (Cf. boiler rooms) al te gemakkelijk worden verleid om de weinige spaarcenten die ze hebben te investeren in zogezegd zeer lucratieve projecten. **Zij zijn niet noodzakelijk gedreven door hebzucht maar kunnen evengoed handelen vanuit wanhoop.**

Zij die het minst hebben, zijn vaak geneigd tot het nemen van de grootste risico's. Zij die aan de verliezende hand zijn, nemen vaak grote risico's in de hoop dat verlies weer snel goed te maken. Onze financiële beslissingen zijn doorgaans een strijd tussen angst en hoop. Er is de angst om een uitzonderlijk mooi rendement mis te lopen maar uiteraard ook de angst om onze inleg volledig te verliezen. Daar tegenover staat de hoop op een mooi rendement of, wie weet, een uitzonderlijk hoge opbrengst.

Hebzucht lijkt een voor de hand liggende drijfveer voor ons gedrag op financiële markten maar er kunnen aldus ook andere emoties meespelen. Hebzucht roept bovendien een nogal fatalistisch beeld op. Immers, wat gaan we ertegen doen?

Ook complottheorieën brengen ons niet veel verder. Want hoe verklaren we dat bij grote financiële crisissen miljoenen mensen zijn betrokken? Zitten die mee in het complot? Niet alleen slachtoffers maar ook bankiers, investeerders, toezichthouders, rating bureaus, analisten, academici, centrale bankiers,... maken fouten die achteraf niemand voor mogelijk houdt. De zeepbel in de Amerikaanse huizenmarkt waarbij miljoenen Amerikanen zich steeds dieper in de schulden hebben gestoken, blijft tot op vandaag een onwezenlijke gebeurtenis. Dergelijke financiële crashes komen bovendien met de regelmaat van de klok doorheen de geschiedenis alsof we nooit iets bijleren. Ons geheugen is blijkbaar kort.

Dezelfde elementen keren steeds terug:

- Overvloedig spaargeld (of spaargeld waarop weinig of geen interest kan worden verdiend) zoekt rendement... en vindt het in risicovolle beleggingen;
- Blind vertrouwen in verkopers van lucratief schuldpapier en/of diens 'controleurs' (Cf ratingbureaus, analisten, toezichthouders,...).
- Overheidsingrepen of -regulering worden een soort verzekeringspolis. Het is niet omdat de overheid optreedt of een markt reguleert dat er geen risico is. Integendeel, vaak leidt het overheidsoptreden tot een vals gevoel van veiligheid waardoor investeerders en beleggers verzuimen hun eigen huiswerk te maken. Denken we maar aan het huidige optreden van centrale bankiers die de markt behoeden voor een totale ineenstorting. Depositobescherming tot 100.000 euro is een goede zaak maar maakt dat spaarders vooral kijken naar het hoogste rendement en zich niet afvragen of een bank wel veilig is. Wie kent de rating van zijn huisbank of leest het jaarverslag van zijn financiële instelling? Spaarders worden geacht dit niet te moeten doen. Terecht! Maar, tevens al te gemakkelijk.
- Veel achterafverwijten aan het adres van bankiers, financiers, financiële handelaars,... Vaak worden er complottheorieën bovengehaald. De mens is zeer bedreven in het bedenken van complotten. Onze intuïtieve snel denkende geest is meesterlijk in het leggen van verbanden. Waar rook is, is vuur? Zeker! Maar, complotten zijn ook dooddoeners. Ze maken onze geest lui omdat ze ons vrijstellen van enige verdere of dieperliggende analyse. Ze creëren een gevoel van defaitisme.

Overigens, een belangrijke boosdoener in dit verhaal is **kuddegeest**. Die kan gedreven worden door **hebzucht** maar evengoed door **sociale druk of groepsgevoel (erbij willen horen)**. Kuddegeest vraagt overigens investeerders die vergeten hun huiswerk te maken. Financiële markten worden overspoeld met investeerders die het monnikenwerk met de rekenmachine links laten liggen en liever aan de lippen hangen van tipgevers, hoeraberichten of zogenaamde financiële analisten.

Kuddegeest is ook aanwezig in andere domeinen van ons leven. Wie binnen een groep informatie of argumenten aanreikt die **het groepsstandpunt** bevestigen, wordt hoger ingeschat door zichzelf maar ook door de groep. Wie een afwijkende mening brengt, riskeert afgewezen te worden. Het is bij het tot stand komen van crisissen niet anders. Analisten die een afwijkend standpunt innemen ten opzichte van de groep, stellen zich kwetsbaar op. Te meer, **omdat in financiële markten het standpunt van de groep riskeert een zichzelf-
vullend karakter te hebben**. Als iedereen van mening is dat de beurs blijft stijgen dan stijgt ze effectief. Het hebben van een afwijkende mening wordt dan een dure en pijnlijke zaak. Keynes wist reeds: *'The Market Can Remain Irrational Longer Than You Can Remain Solvent'*. Markten kunnen zich jarenlang 'vergissen' maar zolang de correctie uitblijft, heeft de markt 'gelijk'. Het hebben van een afwijkende mening kost dan rendement.

De mechaniek van financiële markten is dus complexer dan ze er op het eerste zicht uitziet. Het is te eenvoudig om alles toe te wijzen aan hebzucht. Hebzucht wordt vaak aangehaald als de inherente boosdoener en speelt uiteraard een belangrijke rol maar daarmee hebben we nog geen oplossing voor het probleem van kuddegeest. Hebzucht zit bovendien in de

menselijke natuur en komt te pas en te onpas naar boven drijven wanneer de opportuniteit zich voordoet. De vraag is dan of we de menselijke natuur kunnen intomen?

Kunnen we systemen bouwen die daartoe in staat zijn? Regulering en overheidsingrijpen kunnen de marktwerking in goede banen te leiden. De geschiedenis leert evenwel dat dit geen afdoende middelen zijn. Tenzij men de markten lamlegt maar daarmee dreigt men het kind met het badwater weg te gooien. Regulering kan niet in de plaats treden van onze eigen verantwoordelijkheid. We zullen dus ook de mens slimmer moeten maken. Misschien helpt het om mensen te appelleren aan morele waarden?

4. Moreel kompas

Tijdens allerlei testen uit de gedragseconomie is gebleken **dat de mens wel degelijk beschikt over een moreel kompas**. Wie kan bedriegen, doet het vaker dan we zouden verwachten maar er bestaat zoiets als een morele grens die de meesten onder ons niet willen overschrijden. Enkele opvallende conclusies uit gedragsonderzoek:

- De **pakkans** heeft weinig invloed op de incidentie van het bedrog.
- Een belangrijke factor is of we omgaan met cash of afgeleide middelen. **Des te verder verwijderd van cash, des te groter de neiging tot bedrog**. Mensen zullen er moeite mee hebben om rechtstreeks geld te stelen. Wie geld neemt uit een portefeuille of schuif, is ronduit een dief. De overgrote meerderheid van de mensen veroordeelt deze vorm van stelen.
- **Ons moreel kompas oordeelt evenwel minder streng wanneer het onrechtstreeks stelen betreft**. Wanneer er niet voor dollars maar voor jetons wordt gespeeld, dan is de neiging tot valsspelen groter. Het opstrijken van (te hoge) bonussen of het vragen van vergoedingen die niet in verhouding staan tot de werkelijke kosten betreffen praktijken die ons moreel kompas geneigd is om oogluikend toe te staan. Des te minder transparant het systeem, des te coulanter ons kompas zal oordelen. Gebrek aan transparantie maakt het immers voor de buitenwereld een flink stuk moeilijker om te oordelen of iets door de beugel kan of niet.
- Appelleren op **morele waarden** zoals de tien geboden helpt om het bedrog in te dijken. Het effect is echter van kortstondige duur. Charters en codes hebben slechts een tijdelijk effect. Het is dus zaak om de morele druk aan te houden.
- Een laatste observatie is dat mensen voorzichtiger te werk gaan met eigen centen dan met andermans geld. Dit is overigens een gekend probleem in de ondernemerswereld waar managers niet altijd even zorgvuldig omgaan met het geld van de aandeelhouder. De oplossing bestaat erin ervoor te zorgen dat de managers er met hun eigen vel tussen zitten wanneer het fout loopt.

Dat we een moreel kompas hebben is hoopvol. Dat het zo snel van de wijs kan worden gebracht, stemt dan tot nadenken. Zaak is om dingen zo transparant mogelijk te houden. De financiële wereld is echter zeer bedreven in het zo complex mogelijk maken van markten en financiële producten.

5. Systemische mankementen

Wanneer het algemeen belang plaats moet maken voor persoonlijke doelstellingen en zelfs verrijking, dreigt de heilzame werking van het kapitalisme verloren te gaan (Janssens G., De Muizenval: Waarom de volgende crisis onvermijdelijk is, Davidsfonds, 2014)). Precies daarom hamerde Adam Smith op de noodzaak van een 'onbevooroordeelde rechter'. Smith, de grondlegger van de vrijemarkteconomie, legt in zijn 'Wealth of Nations' op overtuigende wijze uit hoe het nastreven van eigenbelang aanzet tot het bewerkstelligen van het algemeen belang. Maar voor Smith was de kous daarmee niet af. In zijn veel minder bekend boek 'Theory of the Moral Sentiments' betoogt hij dat er **nood is aan een 'onbevooroordeelde toeschouwer'**, een soort toezichter. De mens heeft nood aan een geweten, dat een authentiek oordeel kan vellen over het al dan niet ethisch karakter van het menselijke gedrag. Smith sprak op een bepaald moment zelfs van twee verschillende innerlijken, de eerste is de rechter en de tweede de partij.

The first is the spectator, whose sentiments with regard to my own conduct I endeavour to enter into, by placing myself in his situation, and by considering how it would appear to me, when seen from that particular point of view. The second is the agent, the person whom I properly call myself, and whose conduct, under the character of a spectator, I was endeavouring to form some opinion. The first is the judge; the second the person judged of".

Adam Smith had het dus niet bij het verkeerde eind maar wel wijzelf (de economen dan te verstaan) die de deugden van de onzichtbare hand hebben verheven tot een geloofsovertuiging. We moeten er niet aan twifelen dat de vrije markt het beste systeem is dat de mensheid ooit heeft voortgebracht om welvaart te genereren. Het was Adam Smith die dit inzag als geen ander maar tegelijk ook waarschuwde voor de ontsprongen die dat systeem net zo goed kan voortbrengen. Ook John Maynard Keynes zag dit in. Voor Keynes waren 'animal spirits' de basisinstincten en emotionele drijfveren die menselijk gedrag in grote mate sturen. Animal spirits betreffen dan ook emoties die je niet met een schakelaar kunt op- of aanzetten. Je kunt ze in het beste geval proberen te temperen, zowel in neerwaartse als opwaartse zin. Maar eens getemperd, kunnen ze heel veel bijdragen tot het maatschappelijk welzijn.

Hoe kunnen we die 'animal spirits' in goede banen leiden?

5.1 De illusie van regulering

De voorbije financiële crisis, de uitwassen in de sector en de pijn die dat heeft veroorzaakt, schreeuwen om regulering en stevig overheidsingrijpen. Men is de voorbije decennia te veel uitgegaan van de onfeilbaarheid van de markt. Maar, **hoe feilbaar zijn overheidsinterventies?** Welke garantie hebben we, bijvoorbeeld, dat de nieuwe regels voor de bank- en verzekeringswereld het gewenst resultaat zullen hebben? Het antwoord is nul. De Bazel II-regels voor de banksector - die in de aanloop naar de crisis werden ingevoerd - hebben vooral tot gevolg gehad dat banken konden uitgroeien tot een duizelingwekkende omvang. Vandaag worden banken door Bazel III en andere regelgevend kaders aan een striktere controle onderworpen. Ze worden verplicht om grotere kapitaalbuffers aan te houden en zich te conformeren aan allerlei regels van deugdelijk bestuur (Cf. MiFiD II). Het invullen van formulieren en verklaringen geeft echter al te vaak een vals gevoel van veiligheid. Ook vanuit

het oogpunt van de klanten en consumenten voor wie het een vrijgeleide is om het huiswerk weerom niet ten gronde te maken.

Het zijn stuk voor stuk goedbedoelde acties die echter nieuwe problemen creëren. Banken zitten steeds meer in een keurslijf dat hen niet meer toelaat om krediet te verlenen op lange termijn noch aan de van nature meer risicovolle starters. Die moeten zich dan financieren via het schaduwbankwezen (**CLO's zijn de nieuwe toxische producten**). Een ander voorbeeld is de nieuwe regelgeving voor verzekeringsinstellingen. Die worden aangemaand om hun reserves te beleggen in minder risicovolle producten en marktsegmenten. **Maar wat heet 'veilig'**. Overheidspapier is niet meer wat het is geweest. De risico's op sommige overheden zijn zelfs groter dan die van privébedrijven. **En de regulering zorgt voor een nieuwe kuddegeest**. Verzekeringsmaatschappijen en pensioenfondsen moeten hun reserves beleggen in zogenaamd veilige producten. Dat duwt iedereen naar dezelfde marktsegmenten die daardoor zelf dreigen uit te groeien tot nieuwe zeepbellen. Voor we het weten, duwen nieuwe regels ons in een nieuwe crisis.

De maatregelen van het voorbije decennium gaan bovendien niet ver genoeg en hebben gezorgd voor nieuwe problemen.

5.2 Nieuwe hiaten in onze financiële markten

Monetaire en financiële beleid:

- Gewone inflatie blijft laag maar zegt niet alles aangezien de inflatie zich heeft vastgezet in de prijzen van activa (beurs, obligaties, vastgoed,...)
- Geldcreatie werkt verslavend. Zo ontstaat een nieuw moreel risico. Beurzen rekenen erop dat de centrale banken de rente verlagen indien het wat minder gaat.
- Hoe onafhankelijk zijn centrale banken in dergelijke omstandigheden? Centrale bankiers zijn centrale planners geworden. Een normalisatie van het beleid lijkt ver weg.
- Regulering? Wanneer men duizenden bladzijden regulering nodig heeft, bovenop wat reeds bestond, dan geeft men eigenlijk toe dat de winkel niet te reguleren valt.
- Kan een (schaduw)bank failliet gaan (Too Big To Fail blijft een probleem; Too Interconnected To Fail is een nog groter probleem)? Moreel risico ontstaat wanneer banken weten dat ze niet failliet mogen/kunnen gaan. De grote financiële conglomeraten kunnen landen en regeringen als het ware gijzelen.
- Macro-prudentieel toezicht: eigenlijk hebben we nood aan nog grotere kapitaalbuffers maar de bankenlobby weet dit vooralsnog tegen te houden.
- Regulering ontslaat ons niet van onze eigen verantwoordelijkheid. Wellicht de belangrijkste les die men maar niet wil leren.
- Skin in the game (bail-in) is een noodzakelijke voorwaarde opdat het moreel kompas optimaal zou functioneren. Verantwoordelijkheid van wie risico's neemt is een belangrijke aangelegenheid. Aansprakelijkheid gaat echter nog een paar stappen verder.

Europees Monetair systeem en de euro

- Euro-constructie was/is een wankel bouwvallig huis zonder dak
- Bankenunie backstop blijft onafgewerkt
- Non-performing loans (Cf. Italië) lang nog niet opgekuist
- Kapitaalmarktenunie staat nog maar in de steigers
- Depositogarantiesysteem op Europees niveau staat nog maar in de steigers
- No bail-out clause: mogen landen elkaar helpen of niet? Moeten landen met een overschot opdraaien voor de schulden van landen met een tekort? Het solidariteitsvraagstuk is nog altijd niet opgelost omdat men analyses maakt op basis van ... eerste indrukken... Men vergeet dat de schuld van de ene, het spaargeld is van de andere. Men vergeet ook dat de schuldeiser een medeverantwoordelijkheid draagt wanneer die de schuldenaar overlaadt met geld en tegelijk verzuimt een ordentelijke kredietanalyse te maken.

6. Enkele onderwijslessen

We eindigen met enkele lessen voor het onderwijs. **Vanuit financieel oogpunt levert ons onderwijs vandaag analfabeten af:** mensen weten niet hoe hun beoordelingen en beslissingen tot stand komen. **Dat analfabetisme blijft dus niet alleen beperkt tot het financiële aspect maar ook met betrekking tot de wijze waarom mensen informatie vergaren en oordelen vormen over de meest uiteenlopende maatschappelijke thema's.** In zo'n constellatie passen verklaringen zoals hebzucht als ultieme dooddoener. Complottheorieën worden door onze intuïtieve geest zeer snel aangemaakt. Zo zitten we in een vicieuze cirkel en lopen we bijgevolg met open ogen in de val. **Als we mensen sterker willen maken dan moeten we ze eerst slimmer maken.** Tot op vandaag is hiertoe geen enkele bereidheid, ook niet met het oog op het voorkomen van financiële crisissen.

Nochtans, ook in ons onderwijs zijn er mogelijkheden om hier werk van te maken. Er zijn duidelijke links met de eindtermen.

Links met eindtermen

- ...persoonsvorming,... gericht op... kritische deelname aan het maatschappelijk leven...
- ...realistisch zelfconcept... inzicht in eigen mogelijkheden en beperktheden, eigen waardenkader opbouwen...
- Keuzebekwaamheid...voor de vele keuzes die dagelijks worden gemaakt.
- Voorwaarden tot keuzebekwaamheid: helder zelfconcept,... inzicht in externe factoren die het keuzeproces kunnen beïnvloeden,...

Geert Janssens, hoofdeconoom ETION